

Enric Tormo Freixes, l'“home gràfic”

Pilar Vélez

Una manera de començar aquestes ratlles és presentant Enric Tormo com solen fer-ho les enciclopèdies o els diccionaris biogràfics —l'*Enciclopèdia catalana* o la *Viquipèdia*, tant és—, és a dir, Enric Tormo va néixer a Barcelona l'any 1919, on morí el proppassat 2016. Alumne de l'Escola de Llotja del 1932 al 1936, va estar vinculat a Joan Miró i al grup Dau al Set. Així mateix, aquestes fonts defineixen Enric Tormo com a tipògraf. Sens dubte, va ser tipògraf, però també historiador, estampador, museòleg, docent i divulgador de les arts gràfiques... Justament, tot plegat ens permet definir i considerar Enric Tormo com un “home gràfic”. Per què el defineixo d'aquesta manera? Doncs perquè Tormo, des de ben jove, i al llarg de tota la vida, va ser un professional lliurat a l'Art gràfic, amb majúscules, tant des de l'òptica teòrica, mirant d'analitzar i entendre el món de la reproductibilitat gràfica i de les innovacions que van comportar una revolució en el camp de la informació i la comunicació, com des de la praxi. Això és ben palès en la seva obra teòrica, que va

difondre, no sols a través de la seva labor docent, sinó també a través de la seva participació en jornades i congressos i en conferències i publicacions, com en el seu dia a dia en el museu barceloní del qual fou conservador durant molts anys.

Recordo ara l'impacte que em va causar una lliçó "informal" al peu d'una premsa tipogràfica del taller de l'aleshores Museu del Llibre i les Arts Gràfiques, quan jo n'era becària, on per primer cop vaig sentir-li a dir "Gutenberg mai no fou impressor". Fins a aquell moment sempre havíem llegit als llibres de text que Gutenberg havia inventat la impremta i, per extensió, que Gutenberg era impressor. Aquell matí, Tormo ens explicava que l'impressor és aquell que fa funcionar la màquina i que la importància de Gutenberg se centrava en el fet que va ser capaç de concebre la creació d'un sistema d'elements modulats i estandarditzats —els tipus, d'on ve *tipografia*—, mitjançant els quals poder arribar a imprimir un text —amb la premsa esmentada— i contribuir d'aquesta manera a la difusió del coneixement (i, per consegüent, també de l'error, és clar).

Sens dubte, per arribar a concebre i dissenyar tot aquest nou sistema calia conèixer una sèrie d'aspectes clau: el món de la fosa de l'estany i de l'emmotllatge per poder fabricar "els tipus, lletres o caràcters"; el món de la fabricació de les premses de fusta, per construir una màquina prou sòlida per imprimir-hi els caràcters procedents de la fosa del metall en el motlle pertinent. El 1983 Tormo dedicà el seu discurs d'ingrés com a membre corresponent a la Reial Acadèmia de Ciències i Arts a aquest tema. Pot llegir-se a les *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona* (vol. LVIII, núm. 3), publicades l'any 1999.

Tormo sempre es mostrava molt preocupat per entendre i difondre les tècniques gràfiques, la seva essència i el concepte. Era el seu fort com a docent i pedagog. De fet, en el terreny gràfic, sovint hi ha hagut i encara sovint es detecten confusions conceptuals i, en conseqüència, terminològiques. Tormo era un veritable apòstol en pro de la precisió i de l'aplicació exacta del mot necessari en cada cas. Un bon exemple n'és la seva voluntat d'aclarir la dicotomia

estampació/impressió que materialitzà l'any 1985 en una exposició —més un opuscle que l'acompanyava— a l'aleshores Museu del Llibre i de les Arts Gràfiques.

L'estampació de les imatges (i/o textos) es feia amb uns motlles de fusta d'uns quants centímetres de gruix que s'introduïen en un recipient, el bac (nom d'origen francès), ple de tinta a l'aigua, i, un cop impregnats, es dipositaven en una premsa de fusta, exactament una premsa romana de braç llarg, que permetia fer, amb l'esforç mínim, la pressió suficient per estampar-los sobre el paper. És a dir, estampar era fer servir motlles de fusta per reproduir una imatge. La impressió, en canvi, partia de motlles de fusta d'un gruix menor, que s'impregnaven de tinta grassa i s'imprimien mitjançant una premsa de cargol, però el concepte també s'estén a les planxes calcogràfiques i tipogràfiques en metall. Les estampes del segle XIV fins al XIX, producte del primer procediment, solien pertànyer al grup que es coneix com el *gravat popular* o els fulls de canya i cordill: naips, paper de guardes, imatges religioses, romanços, fulls de rengle, les *bíblies dels pobres*, jocs com ara les ombres xineses... És un procediment anterior a la tipografia de Gutenberg, emprat també en l'estampació tèxtil, i que es va mantenir paral·lelament a la nova impressió tipogràfica, dedicat sobretot a la imatge un cop la tipografia va permetre reproduir textos amb molta més rapidesa.

Com deia, Tormo plasmà tot això en una exposició que s'inaugurà el 19 de desembre de 1985, en què es podien veure les fustes de la col·lecció Amades, aptes per a l'estampació al bac, que, el 1966, el Museu Etnològic —recordem que la Secció del Gravat depenia d'aquest museu— havia adquirit a la vídua de Joan Amades, etnòleg i primer conservador de la Secció. Així mateix, s'hi podien veure un gran nombre de matrius xilogràfiques, la majoria d'estampació, procedents de l'Arxiu Històric de Barcelona, recuperades i restaurades pel Museu.

Enric Tormo consagrà la seva vida a l'Art gràfic des dels més diversos vessants. Començarem, doncs, resseguint l'home de taller, el coneixedor de les tècniques de gravat i estampació, i de la impressió

tipogràfica, per dedicar-nos després a l'home del patrimoni cultural i al docent i divulgador.

HOME DE TALLER: GRAVADOR I ESTAMPADOR. COL·LABORACIONS AMB ARTISTES

Les arts gràfiques havien tingut un paper cabdal a la Barcelona de les darreres dècades del segle XIX i primeres del XX. Una sèrie d'estudis sobre el tema i l'etapa ho ben demostren. Ara bé, l'esclat de la guerra significà, com en tants altres àmbits, un estroncament que comportà la desaparició de l'Institut Català de les Arts del Llibre fundat el 1897. No va ser fins al 1956, que, sent director de l'Escola de Belles Arts i Oficis Artístics de Barcelona l'escultor i col·leccionista Frederic Marès, es fundà el Conservatori de les Arts del Llibre a l'antic Hospital de la Santa Creu, on s'aplegaren alguns materials de gravat de l'antic Institut. És a dir, del 1939 al 1956, a Barcelona, no tingué lloc cap mena d'ensenyament oficial del gravat. No obstant això, cal esmentar el cas de l'Editorial Montaner y Simón, on, cap al 1940, Ramon de Capmany, pintor i gravador, i un dels principals accionistes com a membre de la família propietària de l'empresa, organitzà un taller calcogràfic d'on sortiren un bon nombre de llibres de bibliòfil dins de la "Colección Hora". En aquest taller es van formar alguns dels noms més destacats de l'Art gràfic, gravadors i estampadors, de les dècades següents, com fou el cas d'Enric Tormo i del gravador i posteriorment editor, Jaume Pla. De fet, com a xilògraf, Tormo ja havia col·laborat en el llibre *Entre l'equador i els tròpics*, de Josep M. de Sagarra, il·lustrat amb onze aiguaforts en color de Ramon de Capmany, amb la realització de les caplletres i el colofó al boix, a partir de dibuixos del mateix Capmany. El llibre duu la data del 1938, però en realitat es va editar el 1943 (per l'Editorial Medusa i imprès per Editorial Catalana), un recurs força corrent de les edicions clandestines durant la postguerra, enfront de la prohibició d'editar en català (se'n feren 155 exemplars).

Tormo treballà uns quants anys al costat de Capmany, com a responsable del taller d'edicions de bibliòfil, fins que el 1946, després de comprar un tòrcul al gravador francès Édouard Chimot, que també hi treballava, i una premsa tipogràfica del segle XIX —que havia estat del dibuixant Joan Vila, *D'Ivori*—, es va instal·lar pel seu compte en un taller, conegut com Carders, 15, la seva adreça postal, on desenvolupà el seu coneixement i experimentació en diversos projectes d'obra gràfica. De fet, tres anys enrere, el 1943, ja havia col·laborat amb Joan Miró en el tiratge d'unes litografies per a la "Sèrie Barcelona" (1943), editada per Joan Prats. Posteriorment, cap al 1947-48, tornà a col·laborar amb Miró dos cops més. En primer lloc, en el tiratge de les xilografies de l'assaig de João Cabral de Melo (aleshores cònsol filocomunista del Brasil a Barcelona i impressor *amateur*) sobre l'artista, *Joan Miró* (1946-47), una edició en portuguès, molt experimental, atès que l'artista treballà amb matrius no habituals com ara llaunes de sardina aixafades, escorça d'eucaliptus i una agulla de teixir xarxes, objectes usats com a matrius entintades i impreses a mà en la seva premsa tipogràfica. El llibre s'acabà a l'inici del 1950.

En segon lloc, en l'edició del llibre *À toute épreuve*, de Paul Éluard, descrit per Tormo d'aquesta manera: "...concebido dentro de una atmósfera japoneizante, tanto por sus grafismos, como por el tratamiento del color, realizados ambos con las más variadas técnicas pictóricas y por una evidente búsqueda de texturas". Els gravats eren treballats en fusta de cirerer, perera, castanyer i pi, a diverses tintes aplicades manualment per a un tiratge de 120 exemplars, fet que comportà més de 42.000 impressions, realitzades en les premses del taller de Roger Lacourière de París l'any 1958, deu anys després de començar el procés al taller de Tormo, on es prepararen els *bon à tirer* per continuar el tiratge a París. L'editor va ser Gerald Cramer de Ginebra. Una gran labor d'equip entre l'artista i "l'home gràfic", de la qual sempre n'havia estat orgullós. Sens dubte, aquests projectes mironians van representar, tant per a l'artista com per a l'estampador, una veritable alenada d'aire fresc

enmig de l'ortodòxia oficial, també present en el món del gravat. De fet, les dues úniques experiències xilogràfiques de Miró van ser aquests dos llibres fets amb Tormo.

Tota aquesta informació ens arriba directament del mateix Tormo, que la publicà en un article que duia per títol "La obra gràfica en la Barcelona de posguerra", dins del catàleg de l'exposició "Ciudad de ceniza. El surrealismo en la posguerra española", que tingué lloc al Museo de Teruel la tardor del 1992. De fet, aquest text és una font d'informació bàsica sobre aquesta relació gràfica entre Tormo i Miró, tot i que ell mateix ja hi havia fet referència amb molta més precisió en un article publicat en aquesta mateixa revista amb el títol d'"El meu Dau al Set" (*Revista de Catalunya*, núm. 11, setembre del 1987).

Tornant al taller de l'Editorial Montaner y Simón, cal recordar que Tormo participà també novament com a il·lustrador xilògraf en diverses edicions, com ara en la sèrie de "Goigs", concretament en els *Goigs a lloança i honor de sant Pere* (1948). Però, becat a París per l'Institut Francès de Barcelona (1950), hi partí el gener del 1951 i hi amplià coneixements tècnics al taller de calcografia Lacourière, el taller de litografies Mourlot i el de fototípies Duval, aleshores tres grans centres de referència de cada una de les especialitats, que col·laboraven amb els grans artistes com ara Picasso, Miró... Així mateix hi seguí els cursos de l'École Estienne —gran escola municipal d'arts i indústries del llibre— com a alumne lliure.

Contractat per l'Editorial Skira l'any 1953, entrà en contacte a Ginebra amb el món de l'edició d'art.

De les darreres col·laboracions amb artistes com a estampador en el seu taller de gravat, cal esmentar Ramon Rogent, amb qui l'any 1957 va fer dos gravats xilogràfics en els quals empraren matrius i materials nous. En van fer un tiratge de set exemplars. El darrer treball va dur-lo a terme el 1958 amb August Puig i van estampar una sèrie de litografies sobre planxa de zenc.

En resum, Tormo coneixia totes les tècniques: el gravat sobre fusta i sobre metall en totes les especialitats, i la litografia, tant sobre pedra

com sobre zenc. I mai tampoc no va deixar d'experimentar amb nous materials: plàstics, metalls, papers..., nous o reciclats.

DUES REVISTES D'AVANTGUARDA: "ALGOL" I "DAU AL SET"

En el taller del carrer Carders, 15, Tormo també treballà entre el 1948 i el 1950 amb els artistes que havien de formar el grup de Dau al Set —alguns dels quals eren companys i amics des de molts anys enrere— i participà en la seva obra gràfica personal, gràcies justament al coneixement que tenia de les diverses tècniques i procediments. L'any 1949 s'hi iniciaren Cuixart i Tàpies. Segons el mateix Tormo, el més agosarat i experimentador era Modest Cuixart, del qual estampà una sèrie d'aiguaforts. Amb Tàpies van estampar dues sèries de gravats: una primera de tres planxes a l'aiguafort de línia i amb color monotipat i l'"Àlbum T", una segona sèrie de set aiguaforts de línia i aiguatinta i amb color monotipat (un, però, no s'arribà a editar). Amb en Joan Ponç van estampar deu litografies sobre pedra, dibuixant-hi directament tot assajant amb diferents tècniques.

Estretament relacionat amb el grup Dau al Set, sempre va estar molt gelós i reivindicador de les seves aportacions. El grup Dau al Set, de caire avantguardista, estava format, com és ben sabut, pel poeta Joan Brossa, el filòsof Arnau Puig i els pintors Modest Cuixart, Joan Ponç, Antoni Tàpies i Joan-Josep Tharrats. Tormo participà en les dues revistes relacionades amb els membres del grup, la fugaç *Algol* i *Dau al Set*, sobretot en la primera.

Algol va ser una revista d'avantguarda fundada conjuntament amb Joan Ponç, Joan Brossa, Arnau Puig i Francesc Boadella i Jordi Mercadé; Tormo fou el responsable de l'edició de l'únic número d'aquesta revista l'any 1947. De fet, ell el considerava la seva primera aventura editorial. Únicament se'n va fer una edició de 100 exemplars numerats, de 12 pàgines, sobre paper de fil Guarro, que s'imprimí al taller més prestigiós de Barcelona, la SADAG, dirigit pel tipògraf Trochut. Inclou una portada de Ponç, un text i tres

poemes de Brossa, un escrit de Puig, un culdellàntia de Mercadé al final dels tres poemes de Brossa i un altre de Boadella al final de l'escrit de Puig, a més d'un colofó de Ponç. Revista de bibliòfil, va ser un fracàs des de l'òptica econòmica, que principalment va haver d'enfrontar Tormo. Ainize González García va dedicar-li un article molt exhaustiu amb el títol de "Nota sobre la revista *Algol*", publicat a la revista *Els Marges* l'hivern del 2010 (núm. 90), on ressegueix amb tot detall el contingut.

El primer número de la revista *Dau al Set*, continuació d'*Algol*, és del setembre del 1948. El principal impulsor en va ser Joan-Josep Tharrats, el membre més gran del grup, que tenia ja una experiència editorial i que amb diferents periodicitats —des de la mensual fins a molt pocs exemplars entre el 1953 i el 1956— seguí tenint-ne cura fins a aquesta darrera data. De fet, Tharrats era l'únic membre especialitzat en el món gràfic, que posseïa una petita impremta, on ja havia fet alguna publicació des del 1938, inici de la seva coneixença amb Tormo. L'aportació de Brossa a la revista, amb qui Tormo coincidí en el regiment d'infanteria de Salamanca el 1939 —i en això sembla que tots coincidien—, va ser decisiva.

Si resseguim l'article esmentat d'"El meu Dau al Set", hem de referir-nos a la triple col·laboració de Tormo en aquesta revista, és a dir, la realització de tres números: el desembre del 1948, número en què va escriure, a més, un article sobre Antoni Gaudí, mentre que A. Puig parlava sobre l'art romànic i el poeta J. Vicenç Foix hi escrivia per primera vegada; el número extraordinari del 1949 i el del setembre del 1950 (tot i que l'article esmentat diu "desembre de 1950"). El més rellevant és el número extraordinari del 1949, editat amb motiu de l'exposició que Cuixart, Ponç i Tàpies van fer a l'Institut Francès de Barcelona. Especialment editat per Tormo amb un format molt més gran de l'habitual (33 × 24 cm), fou imprès a la Impremta Sallent de Sabadell i a Gràfiques Bachs de Barcelona. Brossa hi va publicar un text i Cuixart, Ponç i Tàpies van fer els dibuixos per a una coberta tripartida compartida. Tormo va fer en el seu taller els retrats fotogràfics dels tres artistes, complementats

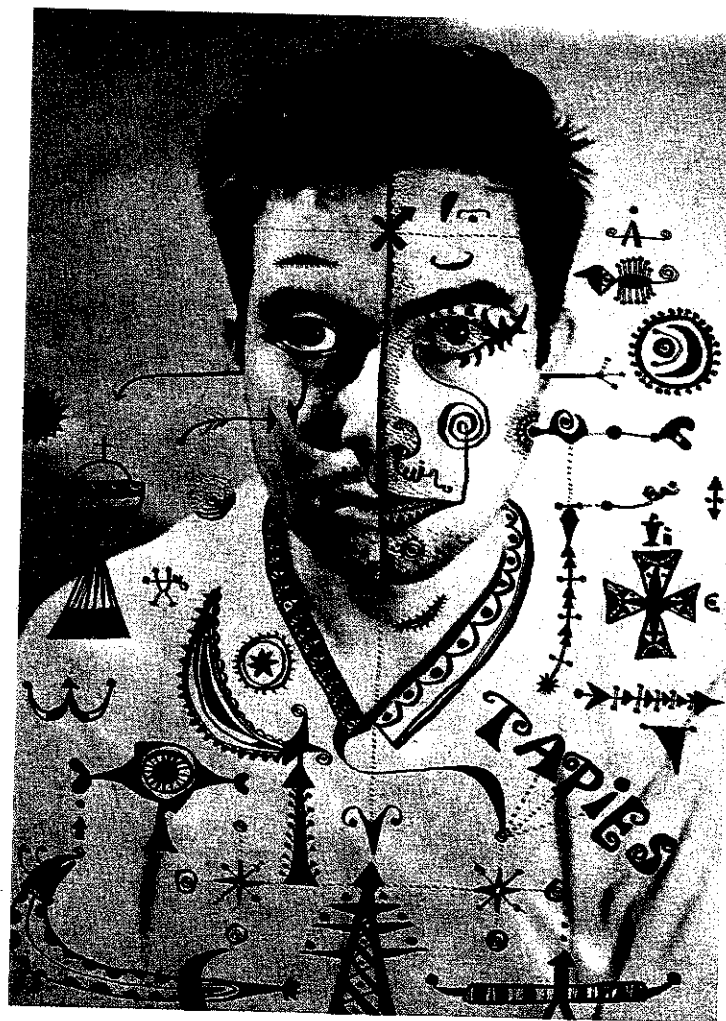
amb intervencions gràfiques del mateix Cuixart. El darrer exemplar concebut per Tormo és el del setembre del 1950. S'hi reproduïxen fragments del llibre d'Alfonso Karr i Taxile Delord, *La vida de las flores*, il·lustrats amb gravats antics. Sobre el grup Dau al Set i la seva revista, hi ha una bibliografia nombrosa i crítica. Només a tall d'exemple, pot consultar-se la *Nadala 2011 Dau al Set. La segona avantguarda catalana* de la Fundació Lluís Carulla, bon compendi d'un gran nombre d'articles i llibres de diversos especialistes.

L'any 1975, Joan-Josep Tharrats va fer donació al Museu del Llibre i de les Arts Gràfiques de la màquina tipogràfica Boston amb què havia imprès la revista *Dau al Set* i també d'alguns clixés fotogravats de diversos dibuixos dels artistes del grup que hi havien participat. Uns quants anys després, el 1984, Tharrats mateix va fer una segona donació, en aquest cas una edició facsímil de la revista completa, que contenia quatre aiguaforts obra de Cuixart, Ponç, Tàpies i d'ell mateix. Aquestes donacions van ser possibles gràcies a la intervenció d'Enric Tormo, aleshores director del Museu.

M'és grat ara recordar que, el 1990, sent llavors responsable de l'entitat, vam aprofitar aquests materials per dissenyar una nadala molt singular de l'alcalde de la ciutat, aleshores Pasqual Maragall, editada conjuntament per la Regidoria d'Edicions i Publicacions —amb M. Aurèlia Capmany al front— i el Museu de les Arts Gràfiques de Barcelona, com a homenatge al grup Dau al Set. Tots els membres del grup van poder encara intervenir-hi amb nous textos, llevat de Joan Ponç, que ja havia mort. Amb la inestimable col·laboració de Ricard Giralt Miracle, autor de la maqueta de la carpeta que contenia els textos i les il·lustracions, el qual havia estat també estretament relacionat amb el grup, i sota la direcció de Joaquim Horta, responsable de les edicions de l'Ajuntament de Barcelona i bon coneixedor del món editorial, vam poder donar nova vida a algunes de les imatges originals amb la participació de tots plegats. Se'n conserva algun exemplar al Centre de Documentació del Museu del Disseny, seu actual de les col·leccions de l'antic Museu de les Arts Gràfiques.

Algol, revista cultural d'avantguarda, de la qual només se'n publicà un número a Barcelona el 1947. © Biblioteca de Catalunya, Barcelona

Dau al Set, número extraordinari de 1949. Antoni Tàpies fotografat per Enric Tormo. Intervencions gràfiques de Modest Cuixart. © Modest Cuixart, VEGAP, Barcelona, 2018

MUSEÒLEG, ESTUDIÓS I DIVULGADOR DE LA HISTÒRIA
I EL PATRIMONI GRÀFIC

L'any 1967, Enric Tormo va guanyar unes oposicions i de seguida esdevingué el conservador de la Secció de Gravat i Arts Gràfiques del Museu Etnològic de Barcelona, l'origen de la qual havia estat la Secció de Gravat Popular —dirigida per Joan Amades— del Museu d'Indústries i Arts Populares, fundat el 1942 per Tomàs Carreras i Artau i Agustí Duran i Sanpere dins del recinte del Poble Espanyol. El 1974, la Secció esdevingué el Museu del Llibre i les Arts Gràfiques, dirigit per ell mateix fins l'any 1985, que es jubilà. Durant aquests anys, Tormo, provinent, com hem vist, del món de les arts gràfiques, va reconduir l'orientació del Museu amb el desig de posicionar-lo entre els més destacats d'Europa dedicats a aquesta temàtica. Seguint les seves paraules, impreses per ell mateix a l'opuscle intítulat *Notícia del Museu del Llibre i de les Arts Gràfiques* (juliol del 1980), "la [sic] senyal i el signe; la seva derivació al grafisme, els alfabetes, l'escriptura i la lletra, així com la tecnologia que ha inventat l'home per a produir-les i també per reproduir-les en forma seriada; com també la tipologia del suport, constitueix l'eix ideològic d'aquest Museu. Veritablement són elements de cultura que es manifesten en forma de «comunicació» i «d'expressió» gràfiques". De fet, Tormo concebia el Museu com un museu escola, un centre experimental en forma de tallers on els estudiants i els visitants en general poguessin endinsar-se de manera pràctica en el món desconegut de l'Art gràfic. Aquest fet l'havia de diferenciar dels museus europeus semblants, com ara el Museu Gutenberg de Magúncia o el Museu de la Impremta de Lió o el Plantin-Moretus d'Anvers, concebuts de manera més convencional des del punt de vista històric, amb col·leccions o biblioteques de referència internacional, però més tradicionals pel que feia al seu funcionament.

La labor de Tormo també fou molt rellevant des del punt de vista de l'increment de les col·leccions. L'any 1967 només hi havia una gran col·lecció de xilografies que havia adquirit la Junta de Museus.

Posteriorment s'havia comprat un fons a la família de gravadors Tersol, la col·lecció d'estampes xilogràfiques a la família Amades i una sèrie de quaranta cilindres d'estampació de paper pintat. A més, paral·lelament, arribaren nombroses donacions de professionals i empreses del ram gràfic que permeteren organitzar algun taller on ell mateix, com indicava més amunt, imprimia el material gràfic i editorial del Museu. El cert és que, amb Tormo al front i amb l'ajut d'un petit equip d'auxiliars, el Museu assolí una altra dimensió i permeté explicar tot el procés gràfic, des de la idea i el concepte fins a la producció de l'objecte gràfic de tot tipus. Així mateix, va presentar les col·leccions en alguns congressos, com fou el cas de la comunicació *Técnica y arte del grabado popular a través de la colección Amades del Museo Etnológico de Barcelona*, en el Congrés Nacional d'Arts i Costums Populares celebrat a Saragossa el 1969.

Certament, sense disposar de tot el suport necessari per acabar de convertir el projecte en un museu modern i d'acord amb les exigències del seu temps, Tormo, amb el seu coneixement, les seves relacions amb els sectors gràfics, i amb un gran entusiasme i dedicació, posà els fonaments del patrimoni gràfic de la ciutat. Des de la gran maquinària fins a les petites lletres de plom, des de les estampes populars i les matrius xilogràfiques fins als coures més refinats o bé des dels ferros de daurar fins a les etiquetes més exquisides, tot havia passat per les seves mans i sabia extraure'n el coneixement.

L'atenció dedicada a aquest món era tan gran que el portà a seguir de prop empreses i tallers que tancaven, col·leccions que es desmuntaven i un llarg etcètera, propi de l'interès d'una sèrie de professionals d'una etapa gens fàcil, de vegades menystinguda, gràcies als quals es van poder salvar uns materials —objectuals i documentals— que avui constitueixen el fonament de les col·leccions museogràfiques, és a dir, del patrimoni del nostre país. Probablement el cas de més ressò va ser el salvament d'una part del patrimoni de l'Editorial Montaner y Simón. El final dissortat d'una de les grans editorials barcelonines fundades la segona meitat del segle XIX, de gran ressò i èxit tant a l'Estat espanyol com a Amèrica del Sud, va comportar

que molt del seu patrimoni gràfic desaparegués. Tanmateix, algunes persones que n'estaven al corrent i en coneixien el valor, com va ser el cas de Tormo, que, recordem, havia estat el responsable del seu taller calcogràfic, en van poder salvar una part, ja fossin els primers llibres de comptes i material documental de l'empresa o bé algunes matrius xilogràfiques que havien servit per il·lustrar algunes edicions dels segles XIX i XX.

L'any 1956, a l'última etapa de l'editorial, la totalitat de les accions van ser adquirides per José Mª González Porto, propietari d'una gran indústria editorial mexicana, Unión Tipográfica Editorial Hispano Americana S.A. (UTEHA), especialitzada en grans diccionaris i enciclopèdies. Això havia de significar el final d'una història brillant que tingué lloc el 1981, quan la propietària, vídua de González Porto, que havia mort el 1975, ja s'havia venut immediatament després tot el patrimoni que tenia a Espanya i s'havia traspassat una part del negoci a una indústria basca que comercialitzà el fons editorial. Tancada i abandonada l'editorial durant anys, un bon dia, el material que s'hi conservava va ser portat en diversos camions a uns abocadors. Afortunadament, algunes persones, en saber-ho, van poder salvar alguns materials. Va ser el cas d'Enric Tormo i de Ramon Borràs, un col·leccionista a qui també m'és grat de recordar per la seva labor i bonhomia, que uns quants anys després va vendre aquest material a la Biblioteca de Catalunya i encara posteriorment en va cedir una altra part de tipus administratiu equivalent al conservat al Museu del Llibre i les Arts Gràfiques per Tormo. El salvament va valer la pena, i avui, per exemple, ja podem fer referència a una tesi doctoral llegida al Departament d'Història de l'Art de la Universitat de Barcelona, dedicada a *La Editorial Montaner y Simón (1868-1981). El esplendor del libro ilustrado (1868-1922)*, a cura de Laura Bellver Poissenot. L'autora ha pogut endinsar-se en tot aquest material conservat tant a la Biblioteca de Catalunya com al Centre de Documentació del Museu del Disseny de Barcelona, que, com apuntava més amunt, ha integrat les col·leccions de l'antic Museu dirigit per Tormo.

Inauguració del Museu del Llibre i de les Arts Gràfiques, Poble Espanyol de Montjuïc, 1981. D'esquerra a dreta: August Panyella (director del Museu Etnològic), Enric Tormo (director del Museu) Narcís Serra (alcalde de Barcelona) i Rafael Pradas (regidor de Cultura). © Arxiu Fotogràfic de Barcelona. Autor: Pérez de Rozas; data: 23-IX-1981

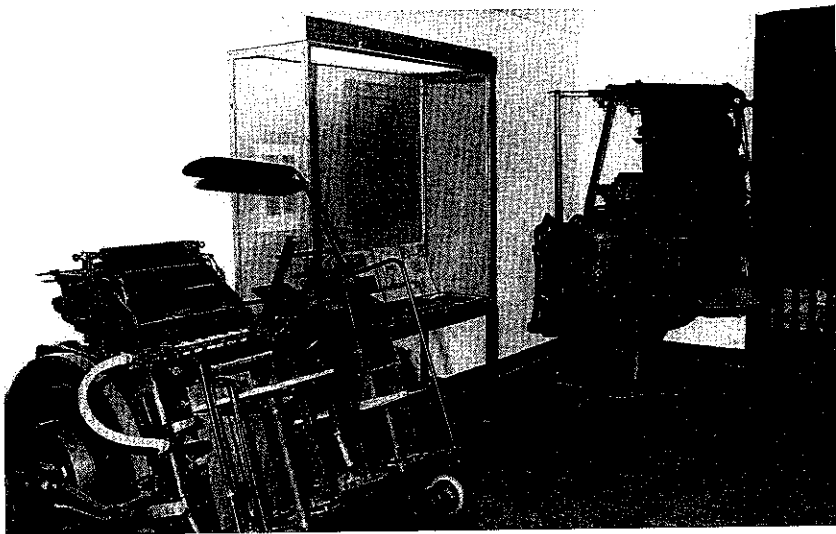
PEDAGOG, HISTORIADOR I DIVULGADOR DE LES ARTS GRÀFIQUES

Des del 1958, Tormo va ser professor del Conservatori de les Arts del Llibre, tot i que guanyà la plaça per oposició restringida de professor de l'assignatura Arts del Llibre, el 3 de desembre de 1960. El Conservatori depenia de l'Escola d'Arts i Oficis, però no funcionà fins al 1949, mentre que la càtedra de Gravat calcogràfic de l'Escola Superior de Belles Arts Sant Jordi estigué en mans d'Antoni Vila Arrufat del 1949 al 1958.

Poc després, el 1962, al Conservatori tingué lloc una exposició intitolada "El grabado en España", de la qual se n'edità un catàleg signat per Tormo i editat en castellà, francès, anglès i alemany, que abastava del segle XV a Dau al Set. De fet, aquests anys, i en concret aquesta mostra, corresponen a uns dels moments més àlgids de l'entitat. Anys després, el 1981, dins de la XXX Fira del Llibre Vell de Barcelona, Tormo també s'ocupà de l'exposició dedicada a les arts del llibre a Barcelona (se n'edità un catàleg).

Així mateix, va ser professor de l'assignatura d'Arts Gràfiques a l'Escola de Bibliotecàries des del curs 1962-63 fins al març del 1983, i als anys seixanta impartí classes a l'aleshores recent estrenada Escola Elisava. Anys després, fou nomenat membre corresponent de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona (des del 19 de maig de 1983). Com a discurs d'ingrés, ja hem recordat que llegí el text *Gutenberg no fou impressor*.

Fruit dels seus temes d'interès són altres treballs, alguns dels quals publicats dins del *Bulletí del Gremi d'Impressors de Barcelona*, que Tormo fundà el 1947 i dirigí durant uns quants anys: "Estructura de las Artes Gráficas" (1970) i "Simbología gráfica" (1976) són un bon exemple de la seva vocació gràfica tant des del vessant professional com des del docent. Cal afegir-hi la "Noticia de Gerónimo Antonio Gil" (s.d.), dedicat al gravador setcentista que realitzà un gran nombre de punxons i matrius dels tipus de la Impremta Reial de Madrid, i el treball "Metal, madera, piedra y sus técnicas" (s.d.).

Museu del Llibre i de les Arts Gràfiques, Poble Espanyol de Montjuïc, 1981.
© Arxiu fotogràfic de Barcelona. Autor: Pérez de Rozas

CLOENDA: UNA VIDA LLIURADA A L'ART GRÀFIC

Per concloure, podem afirmar: Enric Tormo, una vida lliurada a l'Art gràfic. Un fet visible també en la seva vida personal compartida durant molts anys amb Maria Ballester. Gran professional dedicada al món del llibre, amb coneixement i vocació de servei envers els investigadors, havia estat la responsable de la biblioteca de la seu barcelonina de l'Instituto Nacional del Libro Español (INLE), que, en ser traspasada a la Generalitat l'any 1980, prengué el nom de l'editor i hel·lenista Bergnes de las Casas, i que avui està integrada en la Biblioteca de Catalunya. Interessos, els del llibre i el món gràfic, seguits també pels seus fills Dolça i Enric Tormo Ballester.

En realitat, Enric Tormo Freixes, nascut el 1919, va ser fill de la generació víctima de la guerra que els va estroncar la joventut i sumí el país en una cultura aliena i dictatorial. Però, com tants altres joves, va poder construir el seu camí mitjançant una via paral·lela a l'oficial i recuperar una trajectòria a penes esbossada quan va esclatar la contesa, per esdevenir una baula més d'un món que venia de segles enrere i havia tingut una gran presència i prestigi a Catalunya: les arts gràfiques, considerades des d'una perspectiva molt àmplia.

Home de taller, lloc on es movia còmodament com també ho feia a les aules; salvador de patrimoni gràfic; historiador; creador, gravador xilògraf i estampador; organitzador de congressos i jornades; fundador de revistes, tot plegat ens porta a la definició d'"home gràfic" que va fer de pont entre el món republicà noucentista i avantgardista alhora i el de la llarga postguerra i la democràcia tardana arribada als anys setanta. El seu Museu del Llibre i les Arts Gràfiques era, per damunt de tot, un taller on s'hi feien i s'hi podien aprendre moltes coses.

No voldria acabar sense aprofitar l'avinentesa per manifestar, d'una banda, el meu agraïment personal al mestre Tormo, per tot el que hi vaig aprendre mentre vaig fer amb ell les antigues pràctiques de museu i quan hi anava mentre feia la meva tesina de llicenciatura i encara algunes consultes quan, després, feia la tesi doctoral, amb-

dues dedicades a les arts gràfiques. De la seva mà vaig entendre de prop moltes de les coses d'aquest món que m'han estat útils, com a historiadora de l'art i responsable del Museu de les Arts Gràfiques des del 1986 fins a l'inici del 1995, i ara del Museu del Disseny de Barcelona. M'agradaria, doncs, que aquestes ratlles fossin un modest homenatge a Enric Tormo Freixes per la seva vocació i l'entusiasme que li va permetre aplegar un patrimoni que avui ens permet conèixer les innovacions del passat per entendre el present i encarar el futur.